

Šlosar, Dušan

Adjektivní kompozita skladu N-K-S

In: Šlosar, Dušan. *Česká kompozita diachronně*. Vyd. 1. V Brně: Masarykova univerzita, 1999, pp. 56-59

ISBN 8021020717

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/123021>

Access Date: 25. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

11. Adjektivní kompozita skladu N-K-S

Přítomnost tohoto typu adjektivních kompozit ve všech slovanských jazycích svědčí o jeho praslovanském původu. Je to ostatně varianta pradávného typu bahuvrihiových kompozit skladu A-K-S (viz kap. 10); podobně jako on vyjadřují vlastnění objektu vyjádřeného zadním členem kompozita či vyznačování se jím. Nejednotná forma předního, numerálního členu mluví však o jeho relativně mladším vzniku, ovšem zřejmě ještě v rámci praslovanštiny: zčásti má podobu genitivní, zčásti je připojen konekty různého původu. Srovnej staročeské *dvúnohý*, ruské *двухнозүү*, slovinské *dvonog*, ale staročeské *dvojhlavý* (ruské *двуглавыиү*, slovinské *dvoglav...*), staročeské *trénohý* // *třínohý* (ruské *трехнозүү*, slovinské *trinožen*)...

Jednotnou formu s konektem *-o-* má ve staré češtině přední člen *jedno-*: zadní člen bývá opatřen morfologickou charakteristikou adjektiv, tj. koncovkou *-ý* (*-á*, *-é*), nebo sufixem *-ný* či *-ní*: stč. *jednoboký*, *jednoduchý*, *jednoletý*, *jednonohý*, *jednooký*, *jednorohý*...; *jednobarevný*, *jednobydlný*, *jednobytný*, *jednočasný*, *jednodušný*, *jednohlasný*, *jednomyslný*, *jednosvětý*, *jednoščitný*, *jednotvárný*, *jednovolný*...; *jednoroční*, *jednoruční*... Příponová kompozita se sufixem *-ný* mají častěji zadní člen abstraktní.

Přední člen v podobě *dvů-* je poměrně vzácný: *dvúletý*, *dvúnohý*, *dvúletní*, *dvúnedělní*, *dvúsetý*... Primární podoba většiny zadních členů svědčí o relativně větším stáří těchto formací. Podoba *dvoj-* je poněkud častější: *dvojduchý*, *dvojhlavý*, *dvojazyčný*, *dvojženatý*...; taková kompozita jsou častěji sufixální. Existují i další varianty: *dvojeřechý* a *dvojiřadý*, obojí jako umělé terminologické prvky. Konečně podoba *dvě-* je v *dvěduchý* a ve variantě *dvěženatý* (// *dvojženatý*); provedená kontrakce mluví pro starší provenienci této podoby (ne však nutně pro starší původ kompozit, která tuto podobu předního členu obsahují).

Přední člen *tří-* je v bezsufixálních formacích *třínohý*, *tříhraný*, *tříletý* a v sufixálních *tříkomorný*, *tříkútný*, *třípramenný*, *tříveslný*; *třílhanatý*; *třípořadový*. Přední člen *troji-* je v *trojihraný*, *trojilistý*, *trojirohý*, *trojiřadý* a v sufixálním *trojišpičňý*; *troje-* v *trojecestný*, *trojemluvný*, *trojeponebný*. Konečně stažená podoba *tré-* je v *tréduchý*, *tréletý*, *trénohý*, *trépramenný*, *trérohý* a v sufixálních kompozitech *trékútný*, *trénožný*, *tréúdný*; *tréhlavatý*, *tréhranatý*.

Přední člen *čtyř-* je ve starší době pouze v *čtyřhraný*, *čtyřnedělní*, *čtyřv* *čtyřletý*. Podoba *čtyři-* v *čtyřiletý*, *čtyřiúhlý*, *čtyřirohatý*. Mnohem běžnější je přední člen *čtvero-*: *čtveroduchý*, *čtverohraný*, *čtveronohý*, *čtverorohý*, *čtvero-*

úhly... a v sufixálních složeninách *čtverocestný, čtverohranný, čtveronožný, čtveropramenný; čtverohrnatý*.

Číslovka *pět* jako přední člen má podoby *pěti-* (*pětiletý, pětiprstý, pětistý*) a řidčeji *pět-* v *pětletý, pětměrný*.

Číslovka *šest*: *šesti-* (*šestinožý, šestistý; šestinedělný // šestinedělní*), ojed. *šest-* (*šestměrný*) i *šesto-* (*šestonožý, šestořadý*).

U čísla *sedm* je zprvu častý přední člen *sedmero-*: *sedmeroduchý, sedmerohlavý, sedmerotvárný; sedmi-* je v *sedmiletý, sedmiřadý, sedmiletní; sedm-* v *sedmletý, sedmstý; sedmo-* v umělému útvaru *sedmotvárnostný*.

Podobně koexistují kompozita *osminohý // osmonohý a osmstý*.

Slovo *pól*: *pólhlasný, pólměsíčný; polpinetní; polúletní, polúnožní, polúpinetní; poluíroční*. (Kompozita *poluplodný a polúbítý* mají zadní člen deverbální.)

Tato pestrost forem adjektivních kompozit trvá i ve střední době, poněkud se však omezuje staročeská slovtvorná synonymie.

U Veleslavína se objevuje nová podoba předního členu *čtver-* v *čtvernohý* a Komenský ji potvrzuje dalšími formacemi *čtverhraný // čtverhranný // čtverhrnatý*. Kromě toho Komenský uvádí nové podoby předních členů v adjektivech *dvújsyllabní a trújsyllabní*. V pozdější době se však s nimi už nesetkáváme. Nadto vedle podoby *tisícletý* uvádí poprvé i novou *tisíciletý*.

Na druhé straně se ve střední době sjednocuje podoba předních členů *pěti-*, *šesti-*, *sedmi-*, *osmi-*, *devíti-* a *desíti-*.

Konzervativní Tomsa sice do značné místy sjednotil numerální přední členy adjektivních složenin na podoby *dvou-*, *tří-*, *čtyr-*, připouštěje i archaické *tré-* (*tréhraný, trénohý a tréúhelny*), ale spontánní další vývoj mu nedal za pravdu.

Zřetelná je už v této době tendence v některých případech, kdy se ve staré češtině skládala kompozita s pouhou morfologickou charakteristikou, tvořit kompozita sufixální: *dvouletý // dvouletní, čtyřletý // čtyřletní, pětihraný // pětihrnatý, polouletý // polouletní...*

Dobrovský, který se opíral o živý úzus, přivádí znovu na scénu větší pestrost v podobách předních členů: vedle převládající podoby předního členu *dvou-* dokládá řadu adjektiv s podobou *dvoj-*, jako: *dvojdílný, dvojjazyčný, dvojkmenný, dvojlístý, dvojslabičný, dvojsmyslný, dvojstranný, dvojspřežný, dvojtubý...* Významové rozdíly mezi oběma typy kompozit nelze pozorovat: obojím ve slovníku odpovídají německé ekvivalenty s předním členem *zwei-*. Dublety s obojími podobami má pouze kompozitum *dvouřadý // dvojřadý*. U kompozit s předním členem *tři* zná pouze podobu *tří-*. U kompozit s předním členem *čtyři* jsou obě podoby se svými variantami početně vyrovnány: *čtyrdenní, čtyřdílný, čtyřdrátový, čtyřletní, čtyřletý, čtyřliberní, čtyřměsíčný, čtyřnohý, čtyřřadý, čtyřslabičný, čtyřveselný, čtyřzubý ...*, ale *čtverohraný, čtverohlasý, čtverohraný // čtverhrnatý, čtvernohý // čtvernohý, čtveropídní, čtverorožní, čtverstraný, čtverospřežný, čtverošpičný...* Kompozita s předními

členy číslovek *pět* a vyšších mají podoby, které se ustálily už dříve, tedy *pěti-*, *šesti-*, ... *desíti-*, *sto-*. Přední členy *polou-* (*polouletní // polouletý*) a *půl-* (*půlletní*) jsou však formově nadále neustálené.

Obrozenská kodifikace Jungmannova tento stav uznává a zčásti zpravidelňuje: základní podobou předního členu *dva* je *dvou-*; u menšiny na *dvoj-* jsou většinou uvedeny dublety s podobou *dvou-*. U ojedinelých dokladů s předním členem *dvé-* (*dvéduchý, dvékonečný, dvénohý, dvérohý*) jsou odkazy na podoby s *dvou-*. Obdobně je Jungmannovi základní podobou předního členu *tři-*. K části těchto kompozit jsou dublety s *troj-*. Některé složeniny s *troj-* ovšem dublety nemají (*trojčlenný, trojkřídlý, trojstěnný...*). Ojedinelé jsou i formy s předním členem *tré-* (*tréhraný, trénohý, trérohý, tréúhelný*). Všechny mají dublety s jinými podobami předních členů. Další základní přední člen je *čtyr-*, ale uvádí se, že ve všech případech má i podobu *čtyř-*. Často mají tato kompozita synonyma s *čtvero-*; řada formací s *čtvero-* ovšem synonyma nemá. Principy distribuce obojích podob předních členů, tj. genitivu číslovky základní nebo základu číslovky druhové, však celkově vystihnout nelze. Vyšší číslovky jako přední členy mají podoby už dříve ustálené a v podstatě jednotné.

Jungmann respektuje také tendenci nastoupenou už dříve, že se totiž vedle původnějších podob kompozit bezsufixálních uvádějí i podoby kompozičně sufixální, tedy: *čtyřhraný // čtyřhranný // čtyřhranatý*, pod. *čtverorohý // čtverorožný // čtverorožní* atd.

O rostoucí produktivitě typu v nové češtině svědčí skutečnost, že jako zadní člen se uplatňují i odvozená a přejatá substantiva, srovnej např. *jednoatomový, jednobuněčný, jednodrážkový, jednohektarový, jednohlavňový, jednomotorový, jednopohlavní, jednoposchodový, jednorozměrný...* Jen výjimečně jde o čistou bezsufixální kompozici (*jednostopý, jednovětý...*); převládající u novějších formací je sufixální kompozice se sufixem *-ový*.

Jako přední člen pro pojem „dva“ se uplatňují podoby *dvou-* a *dvoj-*. Jen zřídka však vznikají synonymní dublety (*dvoučlenný // dvoječlenný, dvoupólový // dvojpólový, dvourozchodný // dvojrozchodný ...*). U většiny kompozit se uplatňuje buď podoba jedna, nebo druhá; významový rozdíl tu není. Např. *dvouatomový, dvoudveřový, dvòuelektrodový, dvoukomorový, dvoumístný, dvousměnný, dvouvrcholový, dvoužilový...*; *dvojbřítý, dvojdímný, dvojpohlavní, dvojpólový, dvojrůzný, dvojtupňovitý, dvojtónový, dvojtřepový...*

Obdobná situace je s předním členem „tři“: synonymní dublety jsou poněkud častější než u předního členu „dva“, např. *tříbarevný // trojbarevný, tříčlenný // trojčlenný, tříkolejný // trojkolejný, třímístný // trojmístný, tříslabičný // trojslabičný...* Příklady na jednu, nebo druhou podobu: *tříbodový, tříbrankový, tříhvězdičkový, třílampový, třínápravový, tříokenní, třípokojový, třítinový, třívaječný, třívrtulový...*; *trojčíferný, trojdímný, trojpólový, trojpředmětový, trojvýchodný, trojžilový.*

Na rozdíl od obrozenských dob se však už netvoří nové složeniny s předním členem *čtver-*; produktivní je jen podoba *čtyř-*: *čtyřdveřový*, *čtyřkolový*, *čtyřlampový*, *čtyřproudový*, *čtyřstupňový*... Ani podoba *čtyr-* se u nových formací už neuplatňuje.

Ostatní přední členy mají ustálené podoby *pěti-*, *šesti-*, *sedmi-*, *osmi-*, *devíti-*, *deseti-* atd. už od dřívějšíka. Novem je však alternativní podoba předního členu *mnoho-* v genitivní formě *mnoha-*, která se jako dubletní objevuje u složenin *mnohabarevný*, *mnohačlenný*, *mnohahodinový*, *mnohajazyčný*, *mnohakilometrový*, *mnohaletý*, *mnohamístný*, *mnohapatrový*, *mnohastránkový*, *mnohatisícový*, *mnohatýdenní*... Obráží se v tom zřejmě završení přerodu slova *mnoho* ve skutečnou číslovku. Přední člen *sto-* však v adjektivních složeninách (na rozdíl od několika substantivních; viz kap. 6) podobu *sta-* ještě nemá.

Kompozita s předním členem numerálním představují dynamický typ, jehož specifičností je značná slovotvorná synonymie ve staročeské době; ta později zčásti ustupuje.